

Акчуріна-Муфтієва Н.М.

УДК 745(477.75)

**ДО ПИТАННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОГО ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО
СЛОВНИКАРСТВА: ПРОВІДНІ ТЕРМІНИ Й ПОНЯТТЯ ЮВЕЛІРНИХ
ПРИКРАС КРИМСЬКИХ ТАТАР**

Ще наприкінці XIX – початку XX ст. вчені, громадські та культурні діячі різних національностей, які відзначали самобутність народного мистецтва кримських татар, говорили о необхідності збереження, розвитку матеріальної та художньої культури народу. У цієї області робилось чимало протягом останніх десятиліть. Однак можливість всебічного дослідження та об'єктивного аналізу культури кримських татар з'явилася тільки сьогодні. Нажаль, на наступний момент втрачено багато предметів і пам'яток, документальних і архівних матеріалів. У наш час зникає основне джерело інформації – відходить з життя останнє покоління майстрів, які народилися та сформувалися до депортації і були вислані з Криму у 1944 році в інші місця. Безцінні свідчення матеріальної та духовної культури народу розсіяні по музеях, зібраннях і приватних колекціях колишнього СРСР та за кордоном. Записуючі усні свідчення, вивчаючи письменні джерела, працюючи у архівах і фондах музеїв, частка яких набуває за межами України, проводилось дослідження, результатом якого є виведені з небуття назви творів кримськотатарського декоративного мистецтва, розроблений їх термінологічний лексикон, приведені дослівний переклад, коротка характеристика виробів, технік і прийомів їх виготовлення, значення у побутовому житті. Частка цього дослідження представлена у даній роботі.

АМУЛЕТИ

АМАЇЛ – загальна назва різних амулетів, які носили на шиї жінки, чоловіки й діти на зачісках або прикріплювали біля правого плеча на спині.

АМАЇЛЬ К'АПИ (*к'ап* – футляр) – невеликого розміру порожнистий срібний футляр прямокутної, трикутної, восьмигранної форми, з тонкого листового срібла із гравіюваним орнаментом, зерню. Коштовні амулети виготовляли в техніці скані. Іноді поверхня футлярів прикрашалась кольоровими камінцями невеликих розмірів, серед яких особлива перевага віддавалася сердоліку, а ще більш бірюзі. Призначався для збереження свитка молитви.

МАСИР – порожня циліндрична невелика трубка для збереження свитка молитви. Виготовляється в техніці філіграні. Є складовою частиною ювелірних амулетів *к'асиде*.

К'АСИДЕ (хвалебна ода) – загальна назва ювелірної прикраси, яка складається з футляру та дрібних елементів, закріплених на ланцюжку. У футляр містять свиток молитви. Він служить талісманом благополуччя і охорони від хворі, вороку та пристрїту. У XVIII-XIX ст. *к'асиде* виготовляли з тонкого листового срібла із гравіювальним орнаментом, зерню, кольоровими камінцями невеликих розмірів. Коштовні амулети виконували в техніці філіграні.

БОЮН К'АСИДЕ (*боюн* – шия) – шийний срібний амулет із сердечками й ланцюжком. Буває прямокутної, квадратної, трикутної, круглої, овальної форми, а також у вигляді ромба, п'ятикутника, невеликого циліндру.

САЧ-К'АСИДЕ (*сач* – волосся) – плоский, прямокутної форми срібний порожній футляр на ланцюжку, якій прикріплювався металевими плетеними нитками до кінців середніх кіс. *Сач-к'асиде* носили жінки гірсько-прибережних районів [1, с.213].

ГОЛОВНІ ПРИКРАСИ

БАШ-АЛТИН (*баш* – голова, *алтин* – золото) – жіноча начільна прикраса XVIII-XIX ст., первісним призначенням якої, очевидно, було утримання волосся під час танцю. Це широка стрічка, плетена з золотих ниток або розшита ними, вздовж низу якої закріплені суцільно золоті монети. В середині стрічки розміщена кругла фестончата розетка. Прикраса кріпиться нижче за феску та зав'язується шворками на потилиці [2]. З середини XIX ст. стрічка виконується металевою, із прикріпленими по низу круглими підвісками. У центральній частині розміщена розетка із квітковим орнаментом, переважно в сполученні із шестикутною зіркою. Прикраса часто інкрустована коштовними та напівкоштовними камінцями.

СОРГ'УЧ (застаріле, останнім часом не використовується – пучок волос на головнім уборі). Начільна прикраса у вигляді султанчика із коштовним камінням. Прикраса кріпиться до ланцюжка, який застібається на потилиці [3].

АЛТИН СОРГ'УЧ – золота брошка у вигляді розетки, бутона, півмісяця із зіркою тощо. Кріпиться на лобній частині шапочки (*фес*).

КУПЕ (серга, сережка). У XVI-XIX ст. сережки виконувалися ажурними, філігранними та суцільними з розплющеного тонкого листового срібла, прикрашалися квітково-рослинними візерунками в техніці гравіювання, карбування, чорніння або самоцвітами. Складають три загальні групи. Одну групу утворюють сережки із круглим коштовним каменем у центрі, навколо якого на маленьких ніжках прикріплюються порожні кульові або краплеподібні елементи. Другу групу утворюють плоскі сережки з підвісками, які складаються з розімкненого кільця та щитка з підвісками. Щитки робилися суцільними, ажурними, у формі кола, квадрата, виноградних пелюсток, кошика або глечика. Підвіски виконувалися у 1-2 ряди у вигляді дрібних пластинок, монет, стрижнів [4]. Сережки прикрашалися вставками з бірюзи, сердоліку, коралу, перлів. Найпопулярнішими були сережки у вигляді місяця (*ай-куне*). Третю групу становлять серги, які мають об'єм: у вигляді конуса, жолудя, скрученого каната, кола, із з'єднаних між собою трьох або п'яти кілець. Нагадували за формою один або декілька з'єднаних між собою мигдалів, ажурний ліхтар. Такі

**ДО ПИТАННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОГО ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКАРСТВА:
ПРОВІДНІ ТЕРМІНИ Й ПОНЯТТЯ ЮВЕЛІРНИХ ПРИКРАС КРИМСЬКИХ ТАТАР**

сережки також могли завершуватися на кінці намистиною або підвіскою. З середини XIX ст. широке розповсюдження отримують серги з коштовних каменів у оправі [2].

ФЕС-ТЄПЕЛИК (*фес* – жіночий головний убір – шапочка, *тєпе* – верх). Срібна філігранна або карбована прикраса, що пришивається на верхню частину жіночого головного убору (*фес*). Звичайно це срібна філігранна або карбована бляха, яка за розміром і формою співпадає з денцем шапочки феса (11-12 см у діаметрі), круглої форми з композицією з квітів і каменем у центрі або у вигляді шестикінечної зірки, сонця з багатьма променями, оточеного півмісяцями. Філігранні *фес-тєпелик* прикрашені розетками у вигляді квіточок і дугоподібними пелюстками. У центральній частині розміщена велика багатоярусна квітка. Краї облямоване ажурною каймою або зубчиками.

СКРОНЕВІ ПІДВІСКИ

ЗУЛЮФ АСК'И, ЗУЛЮФ (*зулюф* – кучері на скронях із підстриженого волосся, *аск'ич* – підвіска). Скроневі прикраси жінок південного узбережжя Криму, якими прикрашали локони. Виготовлялися зі срібла, золота та інших металів. Це декорована пластина з підвісками у вигляді монеток або різних пластинок на ланцюжках, які спадають до ключиць. *Зулюф* є однією з відмінних рис заміжньої кримської татарки.

АЛТИН-ТАС (золота пластина) – золоті або срібні з золотим запиленням скроневі підвіски, які мали таке ж призначення, як і *зулюф*. Є однією з ранніх форм жіночих прикрас. Їх відносять до натільних ювелірних прикрас. Прикріплювалися за допомогою булавки або крючка до жіночої шапочки (*фес*). У XIX ст. мали форму фігурної пластини, прикрашеної гравіюванням, сканню або камінням, униз від якої спускалися численні ажурні підвіски, що сягали ключиць. Підвіски могли складатися зі справжніх монет або їх імітації. Такі прикраси відомі також у народів Північного Кавказу та інших споріднених етносів [5].

ШИЙНІ ТА НАГРУДНІ ПРИКРАСИ

ГЕРДАНЛИК' (*гердан* – верхня частина грудини під шиєю) – намисто, шийна прикраса. Жіноча пов'язка на шию, звичайно з чорного або темного оксамиту, розшита сріблом, на яку кількома рядами нашиті дукати з константинопольських золотих монет, вільно спадаючих на груди.

ГЕРДАНЛИ КУПЕ – сережки у нагаїв, які з'єднані між собою ланцюжками або намистом. Кожна серга має два гачка. Один гачок вдягався у мочку вуха, а до іншого підвішувалася турецька монета, і до неї знизу прикріплювалися ще дві намистини. З'єднувала сережки нитка червоного бісеру, яка проходила під підборіддям. На нитку в центрі привішувалися три монети, найбільша – посередині [6].

КОКЮСЛЮК (*кокюс* – груди) – нагрудна прикраса жінок південнобережного та передгірного районів XVIII–XIX ст., яка закриває глибокий виріз на каптані або сукні. Нагрудник має лопатоподібну форму, що зшита із шматка тканини або стрічок, позументу. Прикрашався кількома рядами нашитих дрібних прикрас у вигляді срібних та золотих різних монет, кулястих та краплеподібних гудзиків, мініатюрних срібних дзвіночків, камінців, бусин та ін. Кріпиться навколо шиї шнурками. У XIX – на початку XX ст. на *кокюслюк* нашивалися монети або округлі пластинки жовтого кольору.

Подібну нагрудну прикрасу – *т'ослюк*, – носили і караногайки. Він складався з двох широких прямокутних смужок шкіри або тканини, сполученої між собою тасьмою. Смужки кріпилися на підкладці і суцільно розшивалися різнокольоровим бісером, зазвичай у вигляді сітки. До нижніх кінців смужок часто пришивали металеві спіралеподібні підвіски [7, с.179].

ІНДЖЕЛІ АЛТИН (*індже* – тонкий, витончений, *алтин* – золотий, коштовний). Різновид витонченої золотої шийної прикраси, яка складається з декількох філігранних кіл, скріплених між собою.

БОЮНДЖАК' (*боюн* – шия) – намисто. Розповсюджена серед кримських татарок шийна прикраса з однієї або двох ниток білого або кольорового бісеру, штучних або натуральних перлів, коралів, бірюзи.

КОЗЬ БОЮНДЖАК' (*козь* – око) – намисто від ворок, пристріту.

ПААЛІ ТАШЛІ БОЮНДЖАК' (*паали* – коштовний, *таш* – камінь) – намисто з коштовного каміння.

ІНДЖІ БОЮНДЖАК' (*інджі* – перли) – намисто з перлів.

НАЗАР БОЮНДЖАК' (*назар* – зор) – «намистинка» з білою краплею від ворок, пристріту.

КОК БОЮНДЖАК' (*кок* – блакитний) – блакитне намисто зі скла, замість бірюзи.

ДІЛЬДАН (*діль* – серце, душа). Ювелірна прикраса у вигляді підвісних сердечок на брошках, намистах, пряхках жіночих пасках.

ЗІЙНЕТ-ІНЕСІ (*іне* – голка, *зійнет* – прикраса) – брошка, яка прикріплювалася на сукню посередині біля шиї. Брошки виготовлялися у формі філігранного банту, ромбу або овалу, з золота, срібла, часто – в центрі з коштовним каменем [5].

ПРИКРАСИ НА РУКИ

АЛК'А, ЮЗЮК (каблучка, перстень). Ювелірній виріб зі срібла, золота, виконаний у техніці філіграні, чорніння, гравіювання, з коштовним камінням, вигравіюваним написом.

За звичаями у кримських татар кільце можливо було носити на будь-якому пальці крім великого. По будням жінки одягали одне-два кільця. Дівчата з заможних родин під час весілля унізували ними майже всі пальці. У степових кримських татарок були розхожі кільця, які прикрашалися зерню, кільця без каменів з плоскими голівками у вигляді печаток круглої, чотирикутної або овальної форми, з різним орнаментом з чорнінням [8].

К'ОНГ'ИРАВ ЮЗЮК (*к'онг'иру* – дзеленчать). Кільце з прикріпленою на півкулею, в якій містять дрібні металеві предмети. Під час руху вони шумлять. Диски та грані шумлячих кілець прикрашені

геометризованим або рослинним орнаментом. Такі кільця носили наречені та молоді дівчата степових татар [7].

БЛЕЗЛІК (браслет). Ювелірна прикраса. Буває двох типів – суцільний і складаний. Перший тип складають пластинчасті (гнучкі) суцільні браслети шириною від двох до шести сантиметрів, виконані з плаского металу. По формі суцільних пласких браслетів виготовляли браслети в техніці скані.

Другий тип складають браслети, які мають окремі суцільні або виконані в техніці скані ланки, рядки каменів, монет або ланцюжків, з'єднаних або затворами (більш коштовні вироби), або спіральними гачками чи кільцями. Браслети XVIII ст. зазвичай містять від двох до семи досить великих ланок. У браслетах XIX ст. кількість складових елементів збільшується, а розміри - зменшуються. Розповсюдження мали браслети з ланцюжків з підвісними пластинками у вигляді монеток, прикрашених рослинним візерунком та арабською в'яззю. Вони виготовлялися у вигляді гнучкої смуги, яка згорталася навколо зап'ястя, а також у вигляді жорсткого півкола. Приблизно в середині XIX ст. великі оздобні камінці замінюються дрібними, більше використовують у гніздах огранене скло з кольоровою фольгою. Розповсюджуються браслети в техніці скані.

К'АПАРАЛИ БЛЕЗЛІК – браслет зі срібними гудзиками або квадратним камінням з агату.

АЛТИН БЛЕЗЛІК – золотий браслет.

КУМЮШ БЛЕЗЛІК – срібний браслет.

СУЛЕЙМАНТАШИ ОЛГ'АН БЛЕЗЛІК – гранатовий браслет.

СУВ АК'ИНДИ БЛЕЗЛІК – браслет із візерунками у вигляді цівок води.

БОЮНДЖАК' БЛЕЗЛІК – браслети з бус, переважно червоного, чорного і блакитного кольору.

ЗИНДЖИРЧИК', КОСЬТЕК (ланцюжок). Ювелірна прикраса на руки або шию. Іноді з підвісними дрібними елементами у вигляді монеток, сердечок і т. ін.

ПОЯСНІ ПРИКРАСИ

К'УШАК' (пояс). Загальна назва чоловічого та жіночого пояса з тканини або коштовного металу. Пояси з тканини носили чоловіки. Жіночий одяг з кінця XVIII – до початку XX ст. прикрашали ювелірні паски з золота або срібла турецького зразка, виконані в техніці філіграні (*інішлі к'ушак'*), або за зразком кавказьких – с чорнінням (*лагшван к'ушак'*).

ЛАГШВАН К'УШАК' – срібний, золотий або позолочений жіночий пояс якій складався з крупної застібки-бляхи та ажурних прямокутних, квадратних пластин або восьмипелюсткових розеток, сполучених між собою кільцями. Кількість їх мінялася від 11 до 48 і залежала від розміру ланки та довжини пояса. Пряжки виконані у техніці карбування, чорніння, іноді покриті перламутром, прикрашені самоцвітами або вставками з кольорового скла [4, с. 166-167].

ІПШЛІ К'УШАК' (*інішлі* – з срібною ниткою) – весільний жіночий пояс з широкої (до 5 см) стрічки *шерт*, ткані золотими або срібними нитками, на яку нанизувалося від 5 до 16 ланок *сулюк* S-подібної форми. Головною прикрасою пояса була велика пряжка, яка виконана в техніці накладної і ажурної філіграні. Пояс широко використовувався в обрядовій практиці, аж до 70–80-х років XX століття. Перед початком весільної церемонії відбувався обряд «опоясування»: батько або брат кілька разів обходили наречену, потім застібали пряжку. Ця дія вважалася благословенням [9, с.16]. Пояс обов'язково входив до традиційного набору подарунків в обряд заручин.

ЗАБИТ К'УШАГ'И (*забит* – офіцер) – чоловічі офіцерські пояси, які користувалися популярністю у кінці XIX на початку XX ст. Пояси виконувалися двох типів: з металізованої тасьми жовтого кольору та прикрашені пряжкою за типом жіночих в техніці накладної філіграні; з ажурних прямокутних пластин, які з'єднані кільцями та пряжками у вигляді емблеми, знака верховної влади султана [4, с.167].

ЗИНДЖИРЛАМА К'УШАК' (*зінджир* - ланцюг) – пояс с ланцюжками.

ОЙМА ЗИНДЖИРЛАМА К'УШАК' (*ойма* – різьба, гравіювання) – пояс з тиснених пластин, виконаних в техніці карбування, гравіювання, та з'єднаних між собою ланцюжками.

К'УШАК' БАШІ, ТАК'А (*баш* – голова, *так'а* – пряжка). Велика пряжка на жіночий пояс. Філігранна пряжка частіше всього у вигляді листа винограду, який є одним із найдавніших символів родючості, життєвої сили. Пряжки, виконані в техніці накладної й ажурної філіграні, карбування, чорніння, зерні, покриті перламутром, прикрашені самоцвітами або вставками з кольорового скла. До пряжки поясів часто прикріплялися невеликі підвіски різних форм (дзвоники, квіточки, спіральки тощо). Звичай вішати бубонці пов'язаний із повір'ям, що їх звук відлякує нечисту силу. Причому кількість підвісок завжди була непарною [9]. Пряжки склалися з двох половинок або були цільними. Застібалися на гачок із внутрішньою або з лицьовою боку за допомогою мініатюрного кинджала, прикріпленого ланцюжком до пряжки.

СУЛЮК (п'явка) – деталь весільного жіночого пояса у вигляді S-подібного елемента, виконана в техніці ажурної філіграні, гравіювання або чорніння. Є знаком води (*сув*), світлим водним символом. Вважається, що вони підсилюють захисну функцію пояса. Елементи нанизувалися від 5 до 16 ланок на золоту або срібну стрічку (*шерт*) жіночого весільного поясу (*інішлі к'ушак'*).

Джерела та література:

1. Лашков Ф. Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии / Ф. Ф. Лашков. – Симферополь, 1890. – 280 с.
2. Желтухина О. Исчезающее искусство филигрании / О. Желтухина // Касевет. – 2001. – № 1. – С. 8-11.
3. Биарсланов М. Выписки из кадиаскерского сака 1017-1022 г. хиджры / М. Биарсланов // ИТУАК. – 1889. – Вып. 8. – С. 41-51.

4. Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV-первой половины XIX вв. : монография / Н. М. Акчурина-Муфтиева. – Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. – 392 с.
5. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв. : Историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. – М. : Наука, 2000. – 104 с.
6. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / отв. ред.: С. Я. Козлов, Л. В. Чигова. – М. : Наука, 2003. – 460 с.
7. Гаджиева С. Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX в. / С. Ш. Гаджиева. – М., 1976. – 227 с.
8. Монастырлы Х. А. Одежда крымских татар / Х. А. Монастырлы // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. – Симферополь, 1890. – 248 с.
9. Крымскотатарская символика (опыт словаря). – Симферополь, 2002. – 46 с.

Левицкая В.А.

УДК 7(477.83–25)

ИСТОРИЯ ДРЕВНИХ КАРАИМОВ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОСА КАРАИМОВ В КРЫМУ

Постановка проблемы. Крымские караимы-тюрки (караи) – малочисленная народность, населяющая Крымский полуостров еще с 12 столетия, является этнокультурным реликтом, потомками древнейшего населения Крыма и наследниками хазарской культуры. Караимы занесены в Красную Книгу ООН, как самый малочисленный народ во всем мире. Проблемой происхождения крымских караимов начали заниматься ученые еще в XIX веке, но малое количество достоверной печатной литературы о караимах явилось тем негативным фактором, когда некоторые авторы приписывали крымским караимам чуждые этнос и религию, путали этнических крымских караимов с караимами по религии, искажали историю народа. В источниках даются противоречивые сведения о вероисповедании караимов: от иудейской секты до монотеистического синкретизма с преобладанием языческих ритуалов. Изучение происхождения караимов осложняется отсутствием письменной традиции, подтверждающей тюркское происхождение и наложением исторических и психологических факторов, оказавших воздействие на самосознание самих караимов.

Анализ последних исследований и публикаций. На основе разносторонних исследований появились многочисленные публикации. Среди них наиболее достоверную, точную и обширную информацию о караимах несут вышедшие 5 томов Караимской Народной Энциклопедии (1995-2000гг), изданные в Москве и Париже, главными редакторами которых были академик М. Сарач (Париж) и М. Казас (Москва). Значительный интерес вызывает книга председателя научного Совета Ассоциации Крымских Караимов академика Ю.А. Полканова. Именно он внес значительный вклад в исследования происхождения, становления караимов как этноса, их культуры и религии. Одна из его книг, используемая при исследовании темы—«Караи - караимы -тюрки» (1997г.), содержащая легенды, обычаи и традиции народа. Вопросы происхождения крымских караимов рассматриваются в работах академиков В.Алексеева, акад. М. Сарача, акад. В. Радлова, акад. В. Григорьева, акад. Т. Ковальского, акад. В. Гордлевского, проф. М. Рейхера, проф. К.Джинни, проф. А.Башмакова, проф. Я.Чекановского, проф. Ф.Штейнигера, проф. К.Ефетова и др.

Цель публикации. Различные точки зрения на караимское вероучение и культуру в целом не способствуют объективному восприятию, а иногда попросту несут дезинформацию о караимах, оскорбляя чувства народа и оскверняя вековые народные традиции, определяют актуальность подтверждения тюркского происхождения крымских караимов и формирования их как этноса в Крыму на основе трудов известных ученых и религиозных деятелей.

Полученные результаты. В числе многих народностей, населявших в течение столетий территорию Крыма и сейчас живущих здесь имеется малочисленный коренной народ – крымские караимы (караи). Крымские караимы давно являются объектом внимания ученых. В царской России вопросы происхождения, психологии, быта и религии крымских караимов выясняла Высочайшая правительственная комиссия (ученые, иерархи православия, чиновники высшего ранга), и ее выводы нашли отражение в законах государства. Караимскому народу посвятили свои труды академики В. Радлов, В. Григорьев, Т. Ковальский, В. Гордлевский, А. Зайончковский и другие крупные языковеды, специалисты по этнокультуре и иным научным дисциплинам. Вопросами антропологии занимались акад. И. Талько-Гриневиц (Польша), глава советской антропологической школы акад. В. Алексеев, проф. М. Рейхер, проф. К. Джинни (Италия), проф. А. Башмаков (Франция), проф. В. Дебеч, проф. Б. Адлер, проф. И. Чекановский (Польша), проф. Ф. Штейнигер и другие.

В настоящее время исследователи, непосредственно изучавшие крымских караимов, едины во мнении о тюркском происхождении и самобытной религии караимского народа. Об этом же свидетельствуют Караимская народная энциклопедия и определение самоидентификации народа.

В 2003 году Всенародным съездом крымских караимов Украины была принята формулировка: «Крымские караи (крымские караимы-тюрки)—коренной народ Крыма, объединенный общностью крови, языка и обычаев, осознающий собственную этническую индивидуальность, кровное родство с другими